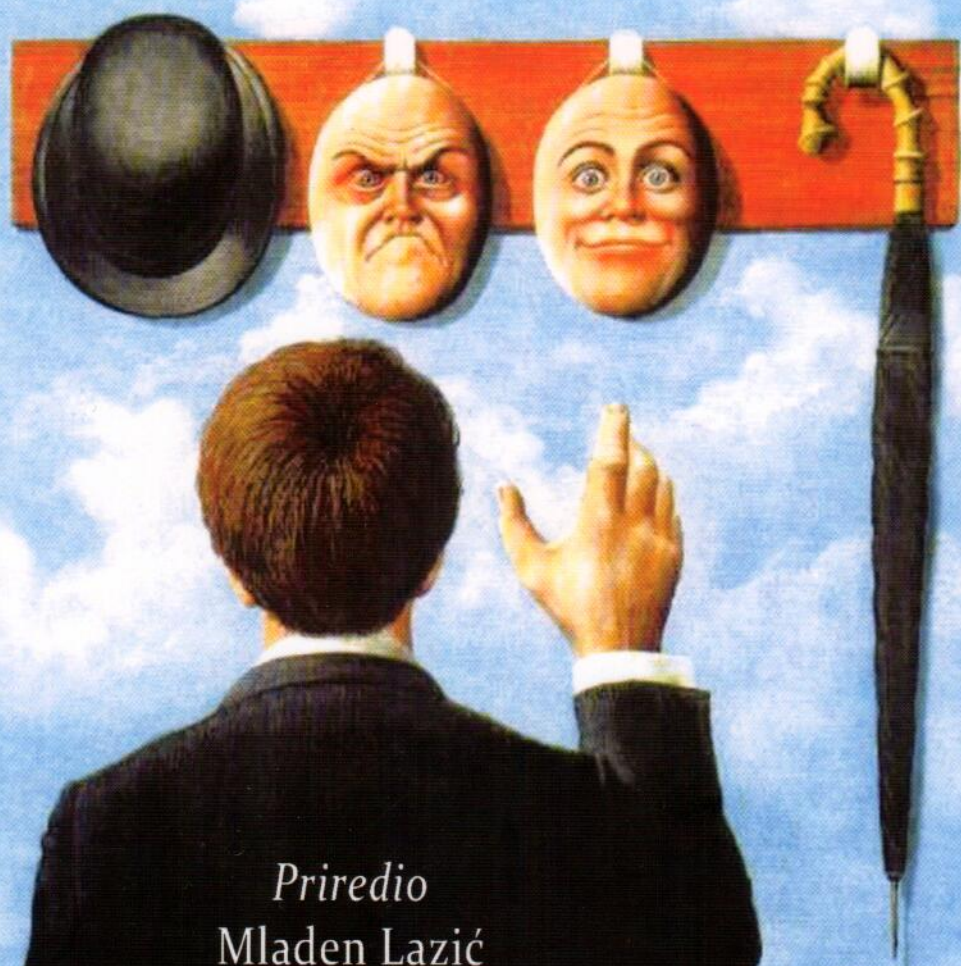

POLITIČKA ELITA U SRBIJI U PERIODU KONSOLIDACIJE KAPITALISTIČKOG PORETKA

Priredio
Mladen Lazić

IS! Čigoja
STAMPARNA

POLITIČKA ELITA U SRBIJI U PERIODU KONSOLIDACIJE
KAPITALISTIČKOG PORETKA

Izdavači
Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta
Čigoja štampa

Za izdavače
Prof. dr Mirjana Bobić
Žarko Čigoja

Recenzenti
Prof. dr Mihail Arandarenko
Prof. dr Vladimir Vuletić
Prof. dr Vukašin Pavlović

Lektura i korektura
Olivera Veličković

Na koricama
René Magritte, *Social Construction of Reality*

Priprema i štampa

office@cigoja.com
www.chigoja.co.rs

ISBN 978-86-531-0260-9

Štampanje knjige finansiralo je
Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije

Knjiga je rađena u okviru projekta br. 179035, koji finansira
Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja

POLITIČKA ELITA U SRBIJI U PERIODU KONSOLIDACIJE KAPITALISTIČKOG POKRETA

Priredio
Mladen Lazić

Beograd,
2016

SADRŽAJ

1. Predgovor.....	7
2. Mladen Lazić, Uvod: konsolidacija liberalno-demokratskog poretka i formiranje nove političke elite u Srbiji	9
– Dodatak: Anđelka Mirkov, Karakteristike poduzorka političke elite	27
3. Željka Manić, Anđelka Mirkov, Materijalni položaj političke elite	33
4. Mladen Lazić, Obrasci regrutacije političke elite	57
5. Nataša Jovanović, Selena Radović, Aleksandra Marković, Konsolidacija izborne demokratije, formiranje pluralističke političke elite i njena ideološka orijentacija	81
6. Jelena Pešić, Tanja Svilanović, Vrednosne orijentacije političke elite: politički i ekonomski liberalizam.....	109
7. Irena Petrović, Marija Radoman, Vrednosne orijentacije političke elite: patrijarhalnost, autoritarnost i nacionalizam.....	143
8. Milica Vesković, Milena Toković, Shvatanje nacionalnog identiteta političke elite.....	179
9. Dunja Poleti, Selena Lazić, Jelisaveta Vukelić, Delatni potencijal političke elite	201
10. Mladen Lazić, Konsolidacija novih klasnih odnosa u Srbiji: formiranje kapitalističke klase	219

Željka Manić
Andelka Mirkov

MATERIJALNI POLOŽAJ POLITIČKE ELITE

U tekstu se analizira materijalni položaj pripadnika političke elite, od kraja socijalističkog poretka, preko ubrzane postsocijalističke transformacije, do konsolidacije kapitalističkog poretka u Srbiji. Osnovni cilj analize je utvrđivanje da li se materijalni položaj pripadnika političke elite menjao u posmatranom periodu. Analiza je zasnovana na rezultatima anketnih istraživanja, realizovanih na poduzorku političkih elita 1989, 2003. i 2015. godine, s tim da je posebna pažnja posvećena materijalnom položaju ove grupacije tokom poslednjeg proučavanog perioda. Korišćeni su i rezultati anketnih istraživanja realizovanih na reprezentativnom uzorku stanovništva Srbije i poduzorku ekonomske elite iz 2012. godine, radi poređenja materijalnog položaja pripadnika političkog i ekonomskog dela vladajuće klase, i radi poređenja s materijalnim položajem drugih društvenih klasa/slojeva. U radu su analizirani indikatori osnovnih dimenzija materijalnog položaja, odnosno prihodi, imovina i potrošnja, kao i ukupan materijalni položaj iskazan kompozitnim indeksom. Materijalni položaj pripadnika političke elite značajno se poboljšao u periodu od 1989. do 2015. godine, čemu su pretežno doprineli povećanje prihoda i posedovanje nekretnina velike tržišne vrednosti, a poboljšanje je prisutno i u domenu potrošnje. Sve ovo ukazuje na strukturalnu konsolidaciju nove vladajuće klase tokom stabilizacije kapitalističkog poretka u Srbiji.

1. Uvod

U radu analiziramo materijalni položaj pripadnika političke elite od kraja socijalističkog poretka, preko usporene, pa ubrzane postsocijalističke transformacije, do konsolidacije kapitalističkog poretka u Srbiji. Osnovni cilj rada je utvrđivanje da li se materijalni položaj pripadnika političke elite menjao u posmatranom periodu, u apsolutnom smislu, kao i u odnosu na materijalni položaj ekonomske elite i drugih društvenih klasa/slojeva, to jest da li sistemske promene i unutrašnji procesi transformacije političke elite utiču na njen materijalni položaj. U analizi se pošlo od pretpostavke da u Srbiji tokom stabilizacije kapitalističkog poretka, uz istovremeno uspostavljanje političkog pluralizma, dolazi do strukturalne konsolidacije

nove vladajuće klase, sastavljene od političke i ekonomske elite, koje se svojim materijalnim položajem bitno izdvajaju u odnosu na druge društvene klase/slojeve.

Transformacija kolektivno-vlasničke klase (nomenklature) u novu vladajuću klasu bila je predmet temeljne analize, kako na teorijskoj tako i na empirijskoj ravni, počev od sloma socijalističkog poretka do ubrzane postsocijalističke transformacije u Srbiji (Lazić 2011). U uslovima sistemskih promena, do kojih je došlo napuštanjem socijalizma, vladajuća nomenklatura više nije bila jedinstvena u monopolu nad društvenom reprodukcijom, nego je došlo do njene podele na političku i ekonomsku elitu, koje su zadržale kontrolu nad resursima različite vrste. Započeti proces postsocijalističke transformacije ubrzan je nakon promene političkog režima 2000. godine, što je omogućilo konsolidaciju kapitalističkog poretka u Srbiji, a to je podrazumevalo uspostavljanje proizvodnje kapitala i političkog pluralizma kao dominantnih oblika ekonomske i političke reprodukcije društva. Stabilizacija kapitalističkog poretka dovela je do strukturalne konsolidacije političke i ekonomske elite (koje zajedno čine vladajuću klasu), a jedan od bitnih pokazatelja ove strukturalne promene, koja vodi ka uspostavljanju novih klasnih odnosa u društvu, jeste upravo učvršćenje privilegovanog materijalnog položaja ovih grupacija, nasuprot drugim društvenim klasama/slojevima.

Izvođenje zaključaka o promenama materijalnog položaja političke elite omogućeno je prikupljanjem podataka o ovoj društvenoj grupi pomoću uporedivih instrumenata tokom dužeg vremenskog perioda. Rad počiva na analizi rezultata anketnih istraživanja, koja su realizovana na poduzorku političkih elita u Srbiji 1989, 2003. i 2015. godine, s tim da je posebna pažnja posvećena materijalnom položaju ove grupacije tokom poslednjeg proučavanog perioda. Upotrebljeni su i podaci prikupljeni u anketnim istraživanjima realizovanim na reprezentativnom uzorku stanovništva Srbije i na poduzorku ekonomske elite 2012. godine, radi poređenja materijalnog položaja političke i ekonomske elite, a po potrebi i drugih društvenih klasa/slojeva.

2. Teorijsko-metodološki okvir

Analiza materijalnog položaja političke elite zasnovana je na klasnom pristupu Mladena Lazića (Lazić 2011), čije su osnove date u *Uvodu* studije *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka* (Lazić 2014), a ovde su definisani samo ključni pojmovi. Strukturalno utemeljenim određenjem pojma političke elite usmereno je prikupljanje

i tumačenje iskustvenih podataka o ovoj društvenoj grupaciji. „Elite se određuju kao društvene grupe koje *poseduju koncentrisanu kontrolu nad akumulisanim resursima*, i to resursima koji su *neophodni za reprodukciju osnovnih pretpostavki na kojima počiva dati način proizvodnje društvenog života* (ili način proizvodnje koji se unutar datog društvenog poretka pojavljuje *kao istorijski moguć, alternativan, konkurentski*), te koje aktivno učestvuju u reprodukciji tih pretpostavki“ (Lazić 2011: 43). Pod političkom elitom podrazumevamo društvenu grupu koja unutar političkog podsistema kontroliše i obnavlja resurse neophodne za reprodukciju datog načina proizvodnje društva. Teorijski pojam političke elite je operacionalizovan na osnovu položaja u organima vlasti i političkoj stranci, pa su istraživanjem iz 2015. obuhvaćeni članovi izvršnih organa vlasti na nivou Republike Srbije i Autonomne Pokrajine Vojvodine, predstavnici izvršnih organa vlasti u većim gradovima (Beograd, Novi Sad, Niš, Kragujevac), članovi republičkog i pokrajinskog parlamenta, najviši funkcioneri parlamentarnih stranaka i predstavnici sudstva (detaljnije videti u *Uvodu* ove studije, deo o karakteristikama uzorka).

U socijalističkom poretku je diferenciranje vladajuće grupacije na njen politički i ekonomski deo bilo samo uslovno, zbog monopola kolektivno-vlasničke klase nad resursima u političkom i ekonomskom podsistemu. „Pošto su politika i ekonomija bile suštinski srasle, svaki je politički položaj (i to u toliko većoj meri, ukoliko je bio viši) implicirao neposredna ekonomska ovlašćenja“ (Lazić 2000: 31). Takođe, zauzimanje rukovodećeg položaja u privredi po pravilu je podrazumevalo članstvo u partijskim komitetima. Kraj socijalističkog poretka (1988–1990. godine) i sistemske promene načina reprodukcije društvenog života usloveli su ukidanje monopola vladajuće nomenklature i kapitalizmu svojstveno razdvajanje dominantne društvene grupacije na političku i ekonomsku elitu, s tim da je period blokirane postsocijalističke transformacije (1990–2000. godine) karakterisalo zamrzavanje procesa razdvajanja političke i ekonomske sfere društva, radi konverzije tokom socijalizma koncentrisanih resursa i zadržavanja privilegovanog položaja vladajuće grupacije. „Formalno uvođenje i široko legitimisanje takmičarskog pluralizma praćeno je u stvarnosti kontinuitetom političke dominacije grupe koja je neposredno potekla iz socijalističke nomenklature“ (Lazić 2007: 68).

Razdvajanje vladajuće društvene grupacije na političku i ekonomsku elitu u postsocijalizmu ne podrazumeva odsustvo njihove međusobne povezanosti. U većini balkanskih postsocijalističkih država, povezanost političke i ekonomske elite došla je do izražaja u toku privatizacije. To je u državama poput SR Jugoslavije, Bugarske, Rumunije i Albanije uslovalo

krajnje usporeni proces privatizacije i pojačanu političku kontrolu vodećih preduzeća, koja su dugo bila u državnom vlasništvu. U ostalim balkanskim državama privatizacija je bila više ili manje politizovana (posebno u Hrvatskoj), tako da su pojedinci bliski vladajućoj političkoj stranci imali priliku da otkupe velika preduzeća pod privilegovanim uslovima (šire u Bartlett 2000: 135–140). Osim političkog uticaja na ekonomske procese, povezanost političkog i ekonomskog dela vladajuće grupacije ogleda se i u prisustvu ekonomske elite u političkom životu, što naročito važi za Srbiju. „Taj zaključak je proistekao iz stepena uključenosti privrednika u političke stranke i njihove zastupljenosti na visokim partijskim pozicijama i političkim funkcijama“ (Vuletić 2013: 184).

Pojam materijalnog položaja definišemo kao raspolaganje materijalnim dobrima, uslovljeno mestom pojedinaca i društvenih grupa u reprodukciji sistema. Materijalne pretpostavke načina života javljaju se kao „direktna posledica položaja u društvenoj reprodukciji“ (Lazić 1994: 70). Drugim rečima, nejednakosti materijalnog položaja društvenih grupa proističu iz njihovih različitih uloga u reprodukciji datog načina proizvodnje društva.

Prilikom razmatranja materijalnog položaja političke elite tokom (post)socijalizma treba imati u vidu razlike između socijalističkog i kapitalističkog poretka, posebno kada je reč o dominantnom tipu vlasništva. Socijalistički poredak je počivao na kolektivnoj svojini, koja je ograničavala mogućnost akumulacije individualnog materijalnog bogatstva među pripadnicima nomenklature, zatim na komandno-planskoj ekonomiji, ideji socijalne jednakosti, ali i skrivenih privilegija vladajuće grupacije dobijenih na osnovu položaja u društvenoj hijerarhiji, što je otežavalo utvrđivanje postojećih materijalnih nejednakosti. Materijalni položaj društvenih grupa tokom sedamdesetih i osamdesetih godina XX veka „bio je, manje-više, uniforman, ali istovremeno i nelinearan: životni uslovi pripadnika kolektivno-vlasničke klase bili su povlašćeni u odnosu na druge grupe, ali nisu bili – kad je reč o klasi kao celini – izrazito povoljniji od, recimo, onih u kojima su živeli pripadnici srednjih slojeva“ (Lazić 2000: 47). Slom socijalizma i uspostavljanje kapitalističkog društvenog poretka, koji počiva na privatnom vlasništvu, tržišnoj ekonomiji i individualizmu, uslovlili su da porast materijalne diferencijacije postane legitiman, a privilegije vladajuće grupacije neskrivene, što dovodi do polarizacije između elitnih i drugih društvenih grupa. O kontinuiranom značaju političke regulacije u reprodukciji sistema tokom blokiranog postsocijalističke transformacije svedoče nalazi istraživanja iz 1989. i 1997. godine. Naime, politički rukovodioci su imali nešto viši materijalni položaj od direktora 1989. godine, a u narednom periodu su tu prednost i povećali (Lazić 2000: 48–49).

Različit karakter društvenog poretka u socijalizmu i kapitalizmu uslovljava i razlike u teorijskom značaju između osnovnih dimenzija (prihodi, imovina i potrošnja) važnih za razumevanje materijalnog položaja vladajuće društvene grupacije. Prihodi političke elite uobičajeni su pokazatelj njihovog materijalnog položaja, ali se mora imati u vidu da je u socijalističkom poretku „monetarizovani deo raspodele stavljan u službu egalitarnosti legitimacijskog principa (pa su rasponi plata između vrha i dna društvene piramide bili relativno ograničavani)“ (Lazić 1994: 71), za razliku od kapitalističkog poretka, u kojem nema ograničenja visine prihoda, posebno ne u privatnom sektoru. Imovina pripadnika kolektivno-vlasničke klase je tokom socijalizma bila manje značajan indikator materijalnog položaja, zbog ograničenih mogućnosti posedovanja dobara u privatnom vlasništvu, što je pripadnike vladajuće grupacije usmeravalo na korišćenje prihoda za ličnu potrošnju. Dakle, privilegovani položaj nomenklature počivao je na upotrebi potrošnih dobara, pre svega onih trajnih poput stanova, dok se u kapitalističkom poretku podstiče privatno vlasništvo, zbog čega imovina i investiciona potrošnja dobijaju na teorijskom značaju. Prilikom poređenja potrošnje u socijalizmu i kapitalizmu mogu se očekivati značajne razlike, s tim da korišćeni instrumenti za prikupljanje podataka omogućavaju samo praćenje razlika u ličnoj potrošnji (tačnije, u provođenju godišnjeg odmora).

Na osnovu polazne pretpostavke o strukturalnom konsolidovanju vladajuće klase (sačinjene od političke i ekonomske elite) tokom stabilizacije kapitalističkog poretka u Srbiji, formulisano je nekoliko istraživačkih hipoteza. U uslovima konsolidacije kapitalističkog poretka očekuje se porast prihoda pripadnika političke elite zbog kontrole resursa u okviru političkog podsistema, neophodnih za reprodukciju društva. Pretpostavka je i da ova grupacija uvećava svoju imovinu, usled nepostojanja legitimacijskih prepreka za akumulaciju materijalnih dobara, u poređenju sa socijalističkim poretkom. Očekuje se i povećanje potrošnje pripadnika političke elite, kao izraz veće platežne moći i razvijanja distinktivnog stila života. Pretpostavlja se da konsolidacija kapitalističkog poretka dovodi do učvršćenja privilegovanog materijalnog položaja ove elite, po kome se taj sloj razlikuje od drugih, hijerarhijski nižih slojeva/klasa. Naposljetku, očekujemo da politička elita ima nešto niži materijalni položaj od ekonomske elite, uprkos značaju političke regulacije u reprodukciji sistema, što se javlja kao posledica autonomnosti privatnog sektora, ali i zakonskih ograničenja u akumulaciji resursa prilikom vršenja javnih funkcija.¹

¹ Prema Zakonu o Agenciji za borbu protiv korupcije, ovaj državni organ vodi registar imovine i prihoda funkcionera (član 5), uključujući prinadležnosti supružnika ili vanbračnog partnera, maloletne dece ako žive u istom domaćinstvu (član 43), a po potrebi i

Analiza materijalnog položaja se u ovom radu zasniva na rezultatima anketnih istraživanja realizovanih na poduzorku političkih elita u Srbiji 1989, 2003. i 2015. godine. U istraživanju iz 1989. godine uzorak je činilo 219 ispitanika, zatim je 2003. godine bilo 206 respondenata, a 2015. godine je anketirano 192 pripadnika političke elite.² Materijalni položaj dela vladajuće grupacije koji kontroliše političke/organizacijske resurse je u sva tri istraživanja meren preko indikatora koji se odnose na prihode, imovinu i potrošnju domaćinstva. Na osnovu njih formiran je kompozitni indeks materijalnog položaja, koji je predstavljen u obliku intervalne skale sa pet nivoa, a razlikovani su niži, niži srednji, srednji, viši srednji i viši materijalni položaj.

Između instrumenata za merenje materijalnog položaja, koji su upotrebljeni 1989, 2003. i 2015. godine, postoje izvesne razlike. U upitniku iz 1989. godine nisu bila prisutna pitanja o visini prihoda i tržišnoj vrednosti stambenog prostora domaćinstva. Nedostajući podaci su rekonstruisani, radi stvaranja indeksa materijalnog položaja: visina prihoda na osnovu zanimanja ispitanika, imajući u vidu broj članova domaćinstva i izdržavanih lica, a vrednost stambenog prostora na osnovu pretpostavke da su nosioci stanarskog prava otkupili društvene stanove (Lazić i Cvejić 2004: 54). Druge razlike se odnose na indikatore opremljenosti domaćinstva, u skladu sa promenama njihovog pretpostavljenog značaja. Postoje i razlike u vrsti i formulaciji pitanja, koje su u nekim slučajevima onemogućile poređenje nalaza na nivou pojedinačnih indikatora, što će biti napomenuto u odgovarajućim delovima rada.

Radi sadržinski potpunijeg prikaza materijalnog položaja političke elite tokom konsolidacije kapitalističkog poretka, odnosno radi poređenja sa drugim društvenim grupama, u radu su, kao što je već napomenuto, upotrebljeni i rezultati anketnog istraživanja iz 2012. godine. Podaci su prikupljeni na reprezentativnom uzorku od 2.557 stanovnika Srbije i poduzorku od 163 pripadnika ekonomske elite.³ Kada su u pitanju delovi

drugih povezanih lica (član 49). Na osnovu registra, Agencija prati da li dolazi do uvećanja vrednosti imovine za vreme vršenja javne funkcije i da li je ono u saglasnosti sa zakonitim i prijavljenim prihodima (član 49).

² Istraživanje iz 1989. godine izvedeno je u okviru šireg ispitivanja društvene stratifikacije, u organizaciji Konzorcijuma instituta društvenih nauka Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Prikupljanje podataka 2003. godine realizovano je u okviru istraživanja *The Southeast European Social Survey Project*. Podaci iz 2015. godine prikupljeni su u okviru projekta *Izazovi nove društvene integracije: koncepti i akteri* Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

³ Oba istraživanja realizovana su u okviru projekta *Izazovi nove društvene integracije: koncepti i akteri* Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

instrumenata relevantni za predmet analize, ističemo da su podaci iz istraživanja 2012. i 2015. godine potpuno uporedivi.

3. Prihodi političke elite

Mada su podaci o prihodima domaćinstva nedovoljni za celovito sagledavanje materijalnog položaja, posebno ako se (s razlogom) pretpostavi da ispitanici u odgovorima potcenjuju svoje realne prihode, ova dimenzija je neizostavna. Kao što je ranije napomenuto, ne raspolaže se podacima o visini prihoda domaćinstava pripadnika političke elite 1989. godine, tako da je moguće samo poređenje nalaza iz 2003. i 2015. godine. Ipak, delimičan uvid u ovu dimenziju materijalnog položaja političke elite tokom socijalizma moguć je na osnovu nalaza istraživanja društvene strukture Srbije iz 1974. godine (Popović *prir.* 1977), iz kojih se vidi da su lični dohoci rukovodećeg osoblja (političkih i privrednih rukovodilaca zajedno) osetno viši nego dohoci drugih društvenih klasa/slojeva, a isto važi i za ukupne mesečne prihode po članu domaćinstva (Janićijević 1977: 58–59).

Pre razmatranja prihoda domaćinstava političkog dela vladajuće grupacije treba podsetiti da je istraživanje iz 2003. godine realizovano tokom perioda ubrzane postsocijalističke transformacije. Njene karakteristike su uslovljene dotadašnjim razvojnim tokom systemske transformacije u Srbiji, što zahteva osvrt na prethodni period blokirane transformacije, koja označava proces zamene monopola kolektivno-vlasničke klase nad ukupnim društvenim resursima političkom i ekonomskom dominacijom jednog njenog dela, što je uslovlilo odlaganje političkog takmičenja i tržišne ekonomije u Srbiji (Lazić i Cvejić 2004: 42). Uprkos usporenosti, tokom perioda blokirane transformacije došlo je do značajnih društvenih promena, uključujući formiranje institucionalne osnove višepartijskog sistema, kao i privatizaciju društvenog vlasništva, koja je dobila na zamahu posle promene političkog režima 2000. godine i vodila ekonomskoj stabilizaciji i porastu prihoda stanovništva. U narednom periodu „rast BDP-a je prosečno iznosio oko 5% na godišnjem nivou“ (Babović 2013: 104).

Podaci iz 2015. godine prikupljeni su tokom perioda konsolidacije kapitalističkog poretka u Srbiji. U vezi sa prihodima, neophodno je imati u vidu da su se i na našem području osetile posledice svetske ekonomske krize, koja je izbila 2008. godine. Od početka ubrzane transformacije, pad BDP-a od -3,5% prvi put je registrovan 2009. godine (Babović 2013: 105). Opadanje prihoda stanovništva uslovljeno je padom ekonomskih aktivnosti, s tim da se ovaj trend ne očekuje i kod domaćinstava pripadnika

političke elite, zbog kontrole nad resursima značajnim za društvenu reprodukciju.

Ukupni mesečni prihodi domaćinstava pripadnika političke elite, izraženi u evrima, prikazani su u Tabeli 1. Način prikazivanja podataka je uslovljen oblikom skale kojom je prikupljena iskustvena građa 2003. godine. Te godine podatke o ukupnim mesečnim prihodima domaćinstva, koji su beleženi kao intervalne vrednosti, nije dalo svega 3,9% ispitanika. U istraživanju iz 2015. godine, kada su upisivane nominalne vrednosti prihoda domaćinstva, na pitanje nije odgovorio svaki deseti ispitanik, s tim da je podatke bilo moguće statistički rekonstruisati na osnovu drugih pokazatelja.

Tabela 1. Ukupni mesečni prihodi domaćinstava pripadnika političke elite 2003. i 2015. godine (u %)

Ukupni mesečni prihodi domaćinstava	2003.	2015.
Do 499 evra	7,6	0,5
500–999 evra	45,4	19,3
1.000–1.999 evra	38,9	59,9
2.000–9.999 evra	8,1	19,8
10.000 evra i više	–	0,5
Ukupno	100	100

Između dva posmatrana perioda došlo je do приметnog povećanja prihoda domaćinstava političkog dela vladajuće grupacije.⁴ Ukupni mesečni prihodi gotovo polovine domaćinstava političke elite su se 2003. kretali između 500 i 999 evra, a dvanaest godina kasnije 3/5 domaćinstava bilo je prisutno u kategoriji od 1.000 do 1.999 evra. Приметно povećanje prihoda od početnog perioda ubrzane postsocijalističke transformacije, do konsolidacije kapitalističkog poretka, uočeno je i kod ekonomske elite (Manić i Mirkov 2014: 48), s tim da su njihovi prihodi, u oba perioda, viši nego kod političke elite. Poređenja radi, domaćinstva pripadnika ekonomske elite su 2012. bila najprisutnija u kategoriji prihoda od 2.000 do 9.999 evra (48%), a čak 13,5% je imalo prihode od 10.000 evra i više.

Prema podacima iz 2012. i 2015. godine, indeks prihoda (Tabela 2) ukazuje na statistički značajne razlike između društvenih klasa/slojeva

⁴ Osnovni izvor prihoda kod svih domaćinstava predstavlja redovno zaposlenje, a slede penzijsko-invalidsko osiguranje u zemlji (21,9%), ostali dopunski prihodi od dodatnih redovnih ili povremenih poslova (21,4%), renta na osnovu izdavanja stambenog/poslovnog prostora (7,8%), novčana primanja iz inostranstva u vidu plata i/ili penzija (2,6%) itd.

($p = 0,000$; Kramerov $V = 0,391$), a to podrazumeva izrazitu ekonomsku diferencijaciju stanovništva. Na petostepenoj skali prihoda, 76,1% pripadnika ekonomske elite i 53,6% pripadnika političke elite imaju veoma visoke prihode, dok je u svim ostalim društvenim klasama/slojevima znatno manji udeo onih sa veoma visokim prihodima (15,4% sitnih preduzetnika, 9,6% stručnjaka, 3,3% službenika i tehničara i tako dalje).

Tabela 2. Indeks prihoda prema društvenim klasama/slojevima 2012/2015. godine (u %)

Društvene klase/ slojevi	Indeks prihoda					Ukupno
	Niži	Niži srednji	Srednji	Viši srednji	Viši	
Politička elita	–	1,6	6,8	38,0	53,6	100
Ekonomska elita	–	–	0,6	23,3	76,1	100
Sitni preduzetnici	6,0	23,9	24,8	29,9	15,4	100
Stručnjaci	4,3	14,7	27,0	44,3	9,6	100
Službenici i tehničari	4,8	34,1	33,0	24,8	3,3	100
VKV i KV radnici	7,0	47,6	27,2	16,2	2,0	100
PKV i NKV radnici	18,1	51,1	22,8	6,3	1,7	100
Sitni poljoprivrednici	23,6	46,8	20,7	6,8	2,1	100
Ukupno	7,8	31,8	24,2	23,6	12,6	100

4. Imovina političke elite

Veoma bitna dimenzija materijalnog položaja pripadnika viših društvenih slojeva jeste imovina domaćinstva, i to ne samo zato što su odgovori ispitanika o posedovanju imovine pouzdaniji pokazatelj nego izjave o prihodima, već i zato što se značajno materijalno bogatstvo kumulira upravo kroz posedovanje nekretnina, vrednih vozila i slično. U radu se analiziraju sledeći aspekti imovinskog stanja pripadnika političke elite: tip vlasništva nad kućom ili stanom, tržišna vrednost i površina stambenog prostora, posedovanje drugih nekretnina (dodatna stambena jedinica, poslovni prostor, zemljište), posedovanje putničkog automobila i drugih vozila, kao i tehnička opremljenost domaćinstva.

4.1. Vlasništvo nad kućom/stanom

Prilikom analize stambene situacije domaćinstva neizostavno je pitanje o vlasništvu nad kućom/stanom. Godine 1989. više od polovine pripadnika političke elite (62,8%) živelo je u društvenim stanovima (kao i pripadnici ekonomske elite). Najviše je bilo onih koji su dobili stan od radne organizacije (44,5%), ili koji su koristili kadrovski stan (10,1%), a značajan je bio i udeo onih koji su do stana došli gradnjom (17,4%). Valja podsetiti da je korišćenje društvenog stana u periodu socijalizma bilo privilegija, pošto je cena 1m² stambene površine bila visoka, a stanarina neekonomska (Vujović 1987: 83). Poznato je da su prilikom raspodele društvenih stanova bili favorizovani pripadnici viših društvenih slojeva (prvenstveno politički i privredni rukovodioci, ali i stručnjaci). Oni su češće bili nosioci stanarskog prava, a stanovi koji su njima dodeljivani bili su veće površine (bez obzira na broj članova domaćinstva) i na boljim lokacijama (videti Živković 1968, Vujović 1987). Pripadnici nižih društvenih klasa/slojeva (sitni poljoprivrednici i manuelni radnici) bili su vlasnici kuća, uz napomenu da je u to vreme privatno vlasništvo, po pravilu, podrazumevalo niži standard stanovanja.

Početakom devedesetih godina XX veka, za vrlo kratko vreme sprovedena je masovna privatizacija društvenih stanova. To je bio jedan od načina da u uslovima blokirane postsocijalističke transformacije privilegovane društvene grupe zadrže i osiguraju povlašćenu poziciju u društvu (videti Hegedüs 2013: 35–36). Rukovodeći kadrovi su imali mogućnost da otkupe kvalitetne stanove, po ceni koja je bila znatno ispod tržišne vrednosti, što znači da je stambena privatizacija faktički doprinela reprodukciji i učvršćenju povoljnog materijalnog položaja vladajuće grupacije u Srbiji (Manić i Mirkov 2014: 50).

U poređenju sa podacima s kraja socijalizma, struktura vlasništva nad kućom/stanom je potpuno drugačija 2003, kada je privatizacija društvenih stanova bila uveliko završena. Pripadnici viših društvenih slojeva postali su privatni vlasnici nekadašnjih društvenih stanova, čime su razlike između društvenih klasa/slojeva prema vlasničkom statusu postale zanemarljive (šire u Petrović 2004: 278–279). Rezultati istraživanja iz 2003. godine pokazuju da je čak 92,7% pripadnika političke elite (kao i 92,1% pripadnika ekonomske elite) živelo u kući/stanu koji je u privatnom vlasništvu ispitanika ili nekog od članova njegovog domaćinstva. Taj udeo je ostao konstantan do 2015. godine (92,2%), s tim da je svaka peta stambena jedinica pod hipotekom, ili kupljena na kredit koji se još uvek otplaćuje. Kada je reč o vlasništvu nad kućom/stanom, politička elita je u nešto sigurnijoj poziciji

od ekonomske elite, pošto je u političkom delu vladajuće grupacije veći udeo onih koji poseduju kuću/stan u vlasništvu domaćinstva bez opterećenja (73,4% naspram 65,6%), a manji je udeo onih čije je vlasništvo stavljeno pod hipoteku, ili se otplaćuje na kredit (18,8% naspram 23,3%). Drugim rečima, politička elita je manje sklona kreditnom zaduživanju kao strategiji poboljšanja materijalnog položaja. Ne treba zanemariti još 3,1% pripadnika političke elite koji bez nadoknade koriste kuću/stan u vlasništvu rođaka ili prijatelja, pošto se može pretpostaviti da je reč o stambenim jedinicama u vlasništvu porodice porekla. Udeo podstanara među pripadnicima političke elite iznosi 4,1%, računajući i one kojima je radna organizacija dala stan u zakup.

Tabela 3. Vlasništvo nad kućom/stanom
2015. godine (u %)

Tip vlasništva	Politička elita
U vlasništvu domaćinstva, bez hipoteke ili kredita	73,4
U vlasništvu domaćinstva, sa hipotekom ili kreditom	18,8
U vlasništvu rođaka ili prijatelja, koristi se bez nadoknade	3,1
U vlasništvu preduzeća	1,0
U vlasništvu lica od koga se iznajmljuje stan (podstanari)	3,1
Nešto drugo	0,5
Ukupno	100

Što se tiče porekla stana, prema podacima iz 2015. godine, najviše je onih koji su do stana došli na tržištu (38,6%), bilo kupovinom od investitora ili od prethodnog vlasnika, čime su verovatno poboljšali svoju stambenu situaciju. Udeo onih koji su sagradili kuću u kojoj žive gotovo je identičan kao 1989. godine – 17,7%. Nešto manje od četvrtine ispitanika (22,4%) koristi stan koji su nasledili, a svega 10,9% živi u istom stanu koji su otkupili u vreme privatizacije.

4.2. Tržišna vrednost kuće/stana

Pošto je vlasnički status na stambenom tržištu postao relativno ujednačen nakon masovne privatizacije stanova, tržišna vrednost kuće/stana javlja se kao relevantniji pokazatelj stambenih nejednakosti nego samo vlasništvo (Petrović 2004: 284). U istraživanju iz 1989. godine nema podataka ove vrste, mada su oni rekonstruisani za potrebe izračunavanja indeksa materijalnog položaja. Tržišna vrednost kuće/stana u vlasništvu ispitanika

ili drugog člana njegovog domaćinstva potpuno je uporediva u istraživanjima iz 2003. i 2015. godine. Tržišne vrednosti stambenih jedinica podeljene su u nekoliko kategorija i potkategorija, koje najbolje ilustruju stambenu situaciju pripadnika političke elite (Tabela 4).

Tabela 4. Tržišna vrednost kuće/stana
2003. i 2015. godine (u %)

Tržišna vrednost kuće/stana		2003.	2015.
Ne poseduje kuću/stan		7,3	7,3
Mala	Manje od 40.000 evra	25,2	13,5
Srednja	40.000 – 89.999 evra	45,1	39,1
Velika	90.000 – 149.999 evra	12,6	20,3
	150.000 – 199.999 evra	4,9	7,3
	200.000 evra i više	4,9	12,5
Ukupno		100	100

Godine 2003. skoro tri četvrtine pripadnika političke elite (70,3%) posedovalo je kuću/stan male ili srednje vrednosti, da bi se taj udeo smanjio do 2015. godine, kada iznosi nešto više od jedne polovine (52,6%), uz povećanje udela pripadnika političke elite u sve tri potkategorije velike tržišne vrednosti. Posebno ističemo da značajan rast beleži kategorija koja obuhvata kuće/stanove vrednosti 200.000 evra i više (sa 4,9% na 12,5%). Na osnovu toga zaključujemo da je politička elita u periodu ubrzane transformacije stekla stambene jedinice veće tržišne vrednosti, čime je bitno poboljšala svoju stambenu situaciju. Ipak, ne treba zaboraviti da je ova tendencija još izraženija u ekonomskom delu vladajuće grupacije (videti Manić i Mirkov 2014: 52), tako da je u periodu između 2003. i 2012. godine udeo pripadnika ekonomske elite koji poseduju kuću/stan velike tržišne vrednosti skočio sa 43,7% na 62%, a udeo onih koji poseduju stambene jedinice vredne 200.000 evra i više porastao je sa 12,3% na 22,1%.

4.3. Površina kuće/stana

Analiza površine kuće/stana u kojem žive pripadnici političkog dela vladajuće grupacije obuhvata poređenje podataka iz sva tri istraživanja, što omogućava potpuniji uvid u njihovu stambenu situaciju u proučavanom periodu. Kuće/stanovi su prema površini razvrstani u sledeće kategorije: manje od 50m², 50–99m², 100–149m², 150–199m², 200m² i više.

Tabela 5. Površina kuće/stana 1989, 2003. i 2015. godine (u %)

Površina kuće/stana		1989.	2003.	2015.
Mala	Manje od 50m ²	9,6	10,2	7,9
Srednja	50–99m ²	72,0	59,0	51,3
Velika	100–149m ²	11,5	19,5	17,8
	150–199m ²	3,2	6,3	10,5
	200m ² i više	3,7	4,9	12,6
Ukupno		100	100	100

Na osnovu podataka iz prva dva istraživanja može se zaključiti da pripadnici političke elite, nakon sprovedene privatizacije stanova i daljeg napredovanja konsolidacije kapitalističkog poretka, imaju na raspolaganju veću stambenu površinu nego što je to bio slučaj na samom kraju socijalističkog perioda. Tako je 1989. godine skoro tri četvrtine političkih rukovodilaca (72%) živelo u stanovima srednje površine (50–99m²), da bi se taj broj smanjio do 2003. godine (59%), zbog povećanja udela domaćinstava u sve tri potkategorije stanova velike površine (Tabela 5). Osim toga, valja istaći da se u periodu ubrzane transformacije, između 2003. i 2015, znatno povećao udeo onih koji imaju stanove veoma velike površine (200m² i više). Prema površini kuće/stana u kojem žive, politička i ekonomska elita su veoma slične, s tim da je u ekonomskom delu vladajuće grupacije udeo onih koji poseduju stanove veoma velike površine dostigao 12,7% još 2003, a do 2012. se povećao na 16% (Manić i Mirkov 2014: 54).

4.4. Druge stambene jedinice, poslovni prostor, zemljište

Posedovanje dodatnih stambenih jedinica je vrlo diskriminatoran pokazatelj materijalnog položaja, posebno ako se ima u vidu da još od perioda socijalizma postoji stambena oskudica (videti Vujović 1987: 87, Vujović 1991: 284). Stoga je u analizi imovinskog stanja pripadnika političke elite veoma važno pitanje da li domaćinstvo poseduje još stambenih jedinica (drugi stan ili vikendicu), u zemlji i/ili inostranstvu.

Na kraju socijalističkog perioda, prema podacima iz 1989. godine, dodatne stambene jedinice posedovalo je 26,6% domaćinstava pripadnika političkog dela nomenklature (podsećamo da ih je u ekonomskom delu bilo još više – 37,2%). Do 2003. godine ovaj udeo se znatno uvećao među predstavnicima oba dela vladajuće grupacije (34,9% domaćinstava političke elite posedovao je jednu dodatnu stambenu jedinicu, a još 6,8% njih posedovalo je više od jedne dodatne stambene jedinice, dok je takvih među predstavnicima ekonomske elite bilo 45,6% i 14,2%). Do 2015. godine taj

udeo se dodatno povećao među predstavnicima političke elite (45,3%), a neznatno se smanjio među predstavnicima ekonomske elite, koja je ipak zadržala povoljniju poziciju (55,8%).

U poslednja dva istraživanja uzeta je u obzir i tržišna vrednost druge stambene jedinice, ali podaci nisu uporedivi zbog različite formulacije pitanja u slučaju posedovanja više od jedne dodatne stambene jedinice. Tako je 2003. beležena vrednost dodatne stambene jedinice koja je najskuplja, dok je 2015. upisana ukupna vrednost svih dodatnih stambenih jedinica. Prema podacima iz 2003, svega 4,9% domaćinstava političke elite posedovalo je dodatnu stambenu jedinicu velike tržišne vrednosti (90.000 evra i više), dok ih je među pripadnicima ekonomske elite bilo 16,1%. Istraživanje iz 2015. pokazalo je da svaki šesti pripadnik političke elite poseduje dodatne stambene jedinice čija je ukupna vrednost najmanje 90.000 evra, a svaki dvadeseti navodi vrednost od 200.000 evra i više (ova učestalost je veća među predstavnicima ekonomske elite, prema podacima iz 2012. godine; vidi Manić i Mirkov 2014: 55). Zbog neuporedivosti podataka u poslednja dva istraživana perioda, ne može se zaključivati o eventualnim promenama do kojih je došlo tokom ubrzane postsocijalističke transformacije.

U poslednjem istraživanju ispitanicima je postavljeno pitanje da li domaćinstvo poseduje poslovni prostor i koja je njegova tržišna vrednost. Zbog prirode posla, ovaj tip nekretnina nije naročito rasprostranjen među predstavnicima političke elite (14,1%), kao ni među pripadnicima ekonomske elite (16,6%).

U periodu od 1989. do 2015. godine nije došlo do značajnijih promena u posedovanju zemljišta. U sva tri istraživanja, oko četiri petine pripadnika političkog (kao i ekonomskog) dela vladajuće grupacije nije posedovalo zemljište, ili su imali veoma male posede (manje od 1 hektara).

4.5. Posedovanje putničkog automobila i drugih vozila

Osim vlasništva nad nekretninama, jedan od važnijih pokazatelja materijalnog položaja političke elite jeste posedovanje putničkog automobila. U prvom istraživanju, 1989. godine, automobil je imalo 83% domaćinstava političke elite (i 88,7% domaćinstava ekonomske elite). U toku blokirane transformacije došlo je do smanjenja udela onih koji poseduju automobil, tako da ih je 2003. godine bilo 75,2%, i ovo je jedini indikator prema kojem je došlo do manjeg pogoršanja materijalnog položaja jednog dela političke elite (ovo važi i za ekonomsku elitu, mada je kod njih smanjenje zanemarljivo). Ipak, prema podacima iz 2015. godine, posedovanje automobila je u porastu. Tačnije, između 2003. i 2015. godine, udeo onih koji imaju

jedan automobil povećan je sa 54,4% na 58,9%, a onih koji poseduju više od jednog automobila sa 20,9% na 28,1%. U periodu ubrzane postsocijalističke transformacije došlo je i do povećanja tržišne vrednosti automobila (u slučaju posedovanja više od jednog automobila beležena je vrednost onog koji je najskuplji). Udeo pripadnika političke elite koji poseduju automobil vrednosti 5.000 evra i više povećao se sa 34,1% na 41,1%. Pripadnici ekonomske elite su u tom periodu još značajnije popravili svoj materijalni položaj posedovanjem vrednih automobila (videti Manić i Mirkov 2014: 57), tako da se vladajuća klasa u celini znatno izdvojila u odnosu na druge društvene klase/slojeve.

Posedovanje drugih vozila predstavlja još jedan pokazatelj imovinskog stanja, mada domaćinstva pripadnika političke (i ekonomske) elite veoma retko imaju u vlasništvu druga vozila. Zanimljivo je spomenuti da je 2015. godine 1,6% pripadnika političkog dela vladajuće grupacije posedovalo jahtu ili luksuzni čamac vredan 2.000 evra i više. U tome su im slični pripadnici ekonomskog dela vladajuće grupacije (3,1%), dok se kod pripadnika drugih društvenih klasa/slojeva ne javlja ova vrsta vozila.

4.6. Tehnička opremljenost domaćinstva

Posedovanje raznih tehničkih uređaja u domaćinstvu takođe može poslužiti kao pokazatelj imovinskog stanja, odnosno materijalnog položaja. Kako se između 1989. i 2015. godine menjala značajnost pojedinih indikatora tehničke opremljenosti domaćinstva, pitanja u upitniku su revidirana, odnosno neki indikatori su izbačeni (na primer, električni/plinski šporet, crno-beli televizor i televizor u boji), a neki su dodati (2003. godine mobilni telefon, kablovska televizija/satelitska antena i internet, a 2015. klima uređaj; Tabela 6).

Kao što je očekivano, imajući u vidu rezultate iz istraživanja ekonomske elite (Manić i Mirkov 2014: 58–59), u periodu od 1989. do 2015. povećavao se udeo domaćinstava pripadnika političke elite koji poseduju navedene uređaje, sa izuzetkom zamrzivača i vrednijeg muzičkog stuba, koji su sve manje u modi zbog ponude alternativnih uređaja na tržištu. Prema podacima iz poslednjeg istraživanja, svi pripadnici političke elite imaju mobilni telefon, a skoro svi imaju kompjuter i internet u svom domaćinstvu.

Tabela 6. Tehnička opremljenost domaćinstava pripadnika političke elite 1989, 2003. i 2015. godine (u %)

Tehnička opremljenost domaćinstava	1989.	2003.	2015.
Frižider	98,2	–	100
Zamrzivač	91,7	94,2	79,7
Mašina za pranje veša	96,3	98,1	98,4
Mašina za pranje posuđa	17,0	53,4	74,5
Vredniji muzički stub	57,8	62,1	49,5
Kompjuter	20,2	85,4	99,5
Mobilni telefon	–	97,1	100
Kablovska televizija / satelitska antena	–	78,2	98,4
Internet	–	78,2	99,5
Klima uređaj	–	–	92,7

Tabela 7. Indeks imovine prema društvenim klasama/slojevima 2012/2015. godine (u %)

Društvene klase/slojevi	Indeks imovine					Ukupno
	Niži	Niži srednji	Srednji	Viši srednji	Viši	
Politička elita	–	1,6	22,9	59,9	15,6	100
Ekonomska elita	–	3,1	13,5	47,9	35,6	100
Sitni preduzetnici	–	7,7	12,8	49,6	29,9	100
Stručnjaci	3,1	20,0	29,4	40,0	7,5	100
Službenici i tehničari	4,6	31,8	33,0	25,0	5,6	100
VKV i KV radnici	7,2	38,9	29,5	18,2	6,1	100
PKV i NKV radnici	16,0	44,3	19,8	18,1	1,7	100
Sitni poljoprivrednici	5,0	21,1	20,4	33,9	19,6	100
Ukupno	5,2	26,3	26,2	31,4	10,9	100

Podaci iz 2012. i 2015. godine ukazuju na statistički značajne razlike između društvenih klasa/slojeva u pogledu ukupnog imovinskog stanja ($p = 0,000$; Kramerov $V = 0,249$), mada su te razlike nešto manje izražene nego kada je reč o prihodima. Na petostepenoj skali indeksa imovine (Tabela 7), ekonomska elita se izdvojila posedovanjem veoma velike (35,6%) i velike imovine (47,9%), s tim da su im u tome najbližiji sitni preduzetnici (29,9% poseduje veoma veliku i 49,6% veliku imovinu), a tek onda sledi politička elita (15,6% poseduje veoma veliku i 59,9% veliku imovinu), za kojom slede

stručnjaci (7,5% veoma velika i 40% velika imovina) i tako dalje, s tim da sitni poljoprivrednici u ovoj dimenziji stoje bolje od manuelnih radnika.

5. Potrošnja političke elite

Položaj u reprodukciji društva, koji zauzimaju pripadnici političke elite, uslovljava njihov način života, što zahteva da se pored prihoda i imovine analizira i potrošnja. Prema Pjeru Burdijeu (Pierre Bourdieu), o klasama se može govoriti jedino ako ih, pored objektivnih karakteristika kao što su obrazovanje i zanimanje, karakteriše i doživljaj pripadnosti grupi i osobeno ponašanje u različitim oblastima života, jer „društveni identitet se definiše i potvrđuje u razlici“ (Burdije 2013: 180). Iskustvena građa iz 1989, 2003. i 2015. godine ne omogućava izvođenje sveobuhvatnih zaključaka o stilu života pripadnika političke elite, jer ne obuhvata kulturne prakse, ali dozvoljava bar delimičan uvid. Predmet istraživanja su bili različiti aspekti potrošnje, među kojima su: odlazak na godišnji odmor, njegovo odredište, vrsta smeštaja, nabavka odeće i obuće, kao i nabavka sredstava za higijenu.

Odlazak na godišnji odmor van mesta boravka „istovremeno izražava tekuću opterećenost porodičnog budžeta i materijalne mogućnosti različitih slojeva“ (Bogdanović 1991: 257). Raspoloživi podaci o godišnjem odmoru pripadnika političke elite nisu potpuno uporedivi, pošto se 1989. godine pitanje odnosilo samo na ispitanike i provođenje odmora u zemlji, a u narednim istraživanjima obuhvaćeni su svi članovi domaćinstva, kao i odmor u zemlji i/ili inostranstvu. Godišnji odmor u zemlji priuštilo je 69,3% predstavnika političke elite 1989. godine. Na godišnji odmor u zemlji i/ili inostranstvu išlo je 87,9% respondenata i/ili članova njihovih domaćinstava 2003. i 85,4% ispitanika i/ili članova domaćinstva 2015. godine. Kod pripadnika ekonomskog dela vladajuće grupacije, odlazak na godišnji odmor je u svim posmatranim periodima učestaliji, a konstantno se povećava broj onih, i/ili članova njihovih domaćinstava, koji mogu sebi to da priušte (Manić i Mirkov 2014: 60).

Za razliku od podataka o odredištu godišnjeg odmora,⁵ podaci o vrsti smeštaja bolje izražavaju potrošačke mogućnosti domaćinstava političkog

⁵ Imajući u vidu različit državni okvir u tri empirijska istraživanja (Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija, Savezna Republika Jugoslavija, Republika Srbija), odnosno prisustvo i odsustvo mogućnosti morskog turizma u zemlji, kao i već navedene razlike u formulaciji pitanja, nalazi o odredištu godišnjeg odmora ne omogućavaju pouzdano proučavanje promena potrošačkih mogućnosti političke elite. Već je navedeno da je godišnji odmor u zemlji 1989. provelo 69,3% ispitanika. Nalazi iz 2003. pokazuju da je 44,2% respondenata i/ili članova njihovih domaćinstava odmor provelo u zemlji, 32% u inostranstvu,

dela vladajuće grupacije, a dostupni su za 1989. i 2015. godinu (Tabela 8). Evidentno je da tokom konsolidacije kapitalističkog poretka dolazi do promena po ovom pitanju. Godine 1989. najzastupljeniji je bio privatni smeštaj (37,8%), dok je 2015. više od polovine domaćinstava pripadnika političke elite (54%) bilo smešteno u hotelu, što svedoči o porastu njihovih potrošačkih mogućnosti, pod pretpostavkom da je hotelski smeštaj generalno skuplji od privatnog. Pripadnici i/ili članovi domaćinstava ekonomske elite češće su odsedali u hotelskom smeštaju (1989. 35,1% i 2012. 66,7%; Manić i Mirkov 2014: 61), što sugerise njihovu veću platežnu moć.

Tabela 8. Vrsta smeštaja na godišnjem odmoru
1989. i 2015. godine (u %)

Vrsta smeštaja na godišnjem odmoru	1989.	2015.
Hotel	27,2	54,0
Privatni smeštaj	37,8	31,9
Kamp	4,6	1,8
Kod rodbine, prijatelja	14,5	8,6
U svojoj kući, vikendici ili stanu	8,6	3,1
Odmarašite radne organizacije (1989), nešto drugo (2012)	9,3	0,6
Ukupno	102 ⁶	100

Način nabavke odeće i obuće u domaćinstvu, kao i sredstava za higijenu, bio je predmet proučavanja samo u istraživanju iz 2015. godine. Više od polovine domaćinstava pripadnika političkog dela vladajuće grupacije kupuje novu odeću i obuću, ali pažljivo bira cenu (55,2%), zatim sledi nabavka koja je prvo usmerena na kvalitet, a potom na cenu (38,5%), dok preostala domaćinstva kupuju kvalitetnu robu, ne vodeći mnogo računa o ceni (6,3%). Za razliku od njih, polovina domaćinstava pripadnika ekonomskog dela vladajuće grupacije prvo posmatra kvalitet proizvoda, a zatim cenu, i gotovo trostruko češće kupuje kvalitetnu robu, ne vodeći mnogo računa o ceni (Manić i Mirkov 2014: 62). Nalazi pokazuju i da domaćinstva političkog dela vladajuće grupacije pretežno, pored osnovnih, troše luksuznija

a 23,8% i u zemlji i u inostranstvu. Prema rezultatima iz 2015. godine, godišnji odmor u zemlji proveli su članovi 7,3% domaćinstava pripadnika političke elite, u inostranstvu 71,3%, a i u zemlji i u inostranstvu 21,3%.

⁶ Suma procenata je veća od 100 odsto, jer se moglo dati više od jednog odgovora, ukoliko su ispitanici više puta tokom godine išli na odmor i odsedali u različitim vrstama smeštaja.

sredstva za higijenu (94,8%), a ostala domaćinstva mogu da priušte samo osnovna sredstva (5,2%), dok je kod ekonomskog dela vladajuće grupacije upotreba luksuznijih sredstava još učestalija (98,2%). Sumarno, domaćinstva pripadnika političke elite se ne suočavaju sa problemima u pogledu nabavke odeće i obuće, kao ni sredstava za higijenu, ali su potrošačke mogućnosti domaćinstava ekonomskog dela vladajuće grupacije povoljnije.

Prema rezultatima istraživanja iz 2012. i 2015. godine, na petostepenoj skali indeksa potrošnje (Tabela 9) postoje statistički značajne razlike između društvenih klasa/slojeva ($p = 0,000$; Kramerov $V = 0,402$). Veoma veliku potrošnju praktikuje 84% pripadnika ekonomske elite i 51% pripadnika političke elite. Samo 17,9% sitnih preduzetnika i 14% stručnjaka sebi mogu da priušte veoma veliku potrošnju, dok se time može pohvaliti tek svaki stoti sitni poljoprivrednik.

Tabela 9. Indeks potrošnje prema društvenim klasama/slojevima 2012/2015. godine (u %)

Društvene klase/slojevi	Indeks potrošnje					Ukupno
	Niži	Niži srednji	Srednji	Viši srednji	Viši	
Politička elita	–	1,0	15,6	32,3	51,0	100
Ekonomska elita	–	–	3,1	12,9	84,0	100
Sitni preduzetnici	1,7	21,4	13,7	45,3	17,9	100
Stručnjaci	1,9	26,7	22,9	34,5	14,0	100
Službenici i tehničari	8,0	45,5	21,5	20,7	4,3	100
VKV i KV radnici	13,5	56,9	13,2	14,1	2,3	100
PKV i NKV radnici	28,7	59,5	8,0	3,4	0,4	100
Sitni poljoprivrednici	31,1	53,9	8,9	5,0	1,1	100
Ukupno	11,2	39,9	15,4	19,7	13,8	100

6. Materijalni položaj političke elite

Naposletku, analiziraće se ukupan materijalni položaj političke elite, i to 1989, 2003. i 2015. godine. Podsetićemo da je meren pomoću kompozitnog indeksa, koji je nastao na osnovu indikatora o prihodima, imovini i

potrošnji domaćinstva. Predstavljen je u obliku petočlane intervalne skale, u okviru koje su razlikovani niži, niži srednji, srednji, viši srednji i viši materijalni položaji.

Tabela 10. Materijalni položaj pripadnika političke elite
1989, 2003. i 2015. godine (u %)

Indeks materijalnog položaja	1989.	2003.	2015.
Viši	31,1	48,5	82,3
Viši srednji	40,2	38,8	15,6
Srednji	25,1	11,7	2,1
Niži srednji	3,7	1,0	–
Niži	–	–	–
Ukupno	100	100	100

Rezultati istraživanja iz 1989. godine ukazuju na prisustvo izrazitih razlika među pripadnicima političke elite u pogledu materijalnog položaja. Te razlike se smanjuju 2003. i još su manje 2015. godine (Tabela 10). Niži srednji materijalni položaj predstavljao je do 2003. godine barijeru, ispod koje se pripadnici političke elite nisu spuštali, s obzirom na to da do tada nisu bili prisutni u kategoriji nižeg materijalnog položaja. Zastupljenost pripadnika ove grupe u kategorijama nižeg srednjeg, srednjeg i višeg srednjeg materijalnog položaja konstantno opada, s tim da 2015. godine nije zabeleženo prisustvo pripadnika političke elite u kategoriji nižeg srednjeg materijalnog položaja. Trend povećanja se uočava u kategoriji višeg materijalnog položaja, u kojoj se 1989. nalazilo manje od 1/3 domaćinstava predstavnika ove grupe, 2003. gotovo polovina, a 2015. godine više od 4/5.

Konsolidovanje političke elite sugeriše i smanjenje stepena varijacija njenog materijalnog položaja (koeficijent varijacije iznosi 21,1% 1989, 16,6% 2003. i 9,6% 2015). Na osnovu poređenja rezultata iz 1989, 2003. i 2015, može se zaključiti da politički deo vladajuće grupacije u Srbiji tokom konsolidacije kapitalističkog poretka učvršćuje svoj materijalni položaj, koji postaje sve homogeniji. Isti zaključak je izveden i na osnovu analize materijalnog položaja ekonomskog dela vladajuće grupacije (Manić i Mirkov 2014: 63), s tim da su domaćinstva njihovih pripadnika u sva tri perioda zastupljenija u kategoriji višeg materijalnog položaja, a tokom stabilizacije kapitalističkog poretka nemaju predstavnike u kategoriji srednjeg materijalnog položaja, te je njihov materijalni položaj još homogeniji nego kod političke elite (koeficijent varijacije iznosi 20,2% 1989, 15% 2003. i 4,9%

2012). Sumarno, materijalni položaj ekonomskog dela vladajuće grupacije viši je nego njenog političkog dela.

Imajući u vidu statistički značajne razlike između društvenih klasa/slojeva koje su utvrđene pomoću pojedinačnih indeksa prihoda, imovine i potrošnje, razumljivo je da se takve razlike javljaju i kada je reč o kompozitnom indeksu materijalnog položaja ($p = 0,000$; Kramerov $V = 0,499$). Kada se sve tri dimenzije uzmu u obzir, razlike između društvenih klasa/slojeva postaju jasne i nedvosmislene (Tabela 11). Viši materijalni položaj zauzima 93,9% pripadnika ekonomske elite i 82,3% pripadnika političke elite. Sitni preduzetnici i stručnjaci skoncentrisani su u tri potkategorije srednjeg materijalnog položaja. Polovina službenika i tehničara zauzima niži srednji materijalni položaj, četvrtina njih je u nižem, a petina u srednjem materijalnom položaju. Više od 85% manuelnih radnika i sitnih poljoprivrednika ima niži srednji ili niži materijalni položaj, pri čemu su nekvalifikovani i polukvalifikovani radnici u najnepovoljnijem položaju. Navedeni nalazi potvrđuju tezu o sve izraženijoj materijalnoj diferencijaciji, koja vodi konsolidovanju vladajuće klase (sastavljene od pripadnika ekonomske i političke elite) i uspostavljanju klasnih odnosa tokom perioda ubrzane postsocijalističke transformacije i konsolidacije kapitalističkog poretka u društvu Srbije.

Tabela 11. Materijalni položaj društvenih klasa/slojeva
2012/2015. godine (u %)

Društvene klase/ slojevi	Indeks materijalnog položaja					Ukupno
	Niži	Niži srednji	Srednji	Viši srednji	Viši	
Politička elita	–	–	2,1	15,6	82,3	100
Ekonomska elita	–	–	–	6,1	93,9	100
Sitni preduzetnici	5,1	27,4	33,3	23,9	10,3	100
Stručnjaci	9,4	38,8	33,5	14,2	4,1	100
Službenici i tehničari	24,0	50,3	20,2	4,8	0,6	100
VKV i KV radnici	40,0	46,8	10,1	2,9	0,2	100
PKV i NKV radnici	62,0	31,6	5,5	0,8	–	100
Sitni poljoprivrednici	44,3	43,2	10,4	1,8	0,4	100
Ukupno	26,6	37,3	15,7	7,0	13,4	100

7. Zaključna razmatranja

Rezultati analize pokazuju poboljšanje materijalnog položaja pripadnika političke elite u Srbiji od kraja socijalističkog poretka, preko perioda deblokirane postsocijalističke transformacije, do vremena stabilizacije kapitalističkog poretka. Poboljšanje materijalnog položaja članova ove grupacije izražavaju indikatori prihoda, imovine i potrošnje domaćinstava, kao i na osnovu njih konstruisan kompozitni indeks. Domaćinstva pripadnika političke elite primetno su povećala prihode u periodu od 2003. do 2015. godine, bez obzira na posledice svetske ekonomske krize, ili na promene u sastavu ove grupacije posle parlamentarnih izbora 2012. i 2014. godine. U analiziranom razdoblju došlo je i do povećanja ukupne imovine kojom raspolažu domaćinstva političkog dela vladajuće grupacije. Tokom socijalizma imala su povoljniji stambeni položaj na osnovu privilegije raspolaganja društvenim stanom, koji je u postsocijalizmu poboljšan zahvaljujući otkupu stanova ispod tržišne cene, da bi tokom stabilizacije kapitalističkog poretka došlo do porasta njihovog udela među vlasnicima stanova velike tržišne vrednosti, veće površine i tehnički bolje opremljenih. Nalazi o potrošnji takođe sugerišu poboljšanje materijalnog položaja političke elite, pre svega podaci o vrsti smeštaja na godišnjem odmoru.

Kompozitni indeks materijalnog položaja ukazuje na to da od kraja socijalizma, preko perioda ubrzane postsocijalističke transformacije, do perioda stabilizacije kapitalističkog poretka, politička elita učvršćuje svoj privilegovani materijalni položaj. U prvom i drugom periodu članovi ove grupacije bili su prisutni u svim kategorijama materijalnog položaja osim nižeg, a u trećem periodu zabeleženo je njihovo odsustvo i u kategoriji nižeg srednjeg materijalnog položaja. Materijalni položaj domaćinstava pripadnika političke elite konstantno se poboljšavao, tako da je 2015. godine većina koncentrisana upravo u kategoriji višeg materijalnog položaja.

Smanjenje unutargrupnih razlika između predstavnika ove grupacije u pogledu materijalnog položaja predstavlja važan pokazatelj strukturalnog konsolidovanja političkog dela vladajuće grupacije. Zaključak analize promena materijalnog položaja političkog dela vladajuće grupacije, koji ukazuje na njegovo konstantno poboljšanje, podupire pretpostavku o napredovanju procesa strukturalne konsolidacije. Ipak, za celovito sagledavanje ovog procesa neophodno je razmotriti i obrasce regrutovanja članova ove grupacije, njihove vrednosne orijentacije i slično.

S obzirom na to da se vladajuća grupacija sastoji iz dva sloja, predmet analize bilo je i poređenje dimenzija i ukupnog materijalnog položaja političke i ekonomske elite, kao i poređenje sa drugim društvenim klasama/

slojevima. Rezultati ukazuju na to da, uprkos posebnom značaju koji politička regulacija reprodukcije kapitalističkog sistema ima u Srbiji, pripadnici ekonomske elite imaju više prihode, veću imovinu i bolje potrošačke mogućnosti, pa samim tim i viši ukupan materijalni položaj od pripadnika političke elite, prvenstveno usled autonomnosti privatnog sektora u odnosu na javni. Bez obzira na razlike između dva dela vladajuće grupacije, evidentno je da se oni po svom materijalnom položaju značajno razlikuju od drugih društvenih klasa/slojeva, zauzimajući sam vrh društvene lestvice.

Literatura

- Babović, M. 2013. „Promene u ekonomskim strategijama domaćinstava u Srbiji 2003–2012: ekonomsko delanje pripadnika različitih društvenih slojeva u uslovima rasta i recesije“, u: Lazić, M. i S. Cvejić, prir., *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*. Beograd: ISI FF i Čigoja štampa.
- Bartlett, W. 2000. “Economic Transformation and Democratization in the Balkans”, in: Pridham, G. and T. Gallagher, eds. *Experimenting with Democracy: Regime Change in the Balkans*. London and New York: Routledge.
- Bogdanović, M. 1991. „Materijalni standard društvenih slojeva“, u: Popović, M. prir. *Srbija krajem osamdesetih: sociološko istraživanje društvenih nejednakosti i neusklađenosti*. Beograd: ISI FF.
- Burdije, P. 2013. *Distinkcija: društvena kritika suda*. Podgorica: CID.
- Hegedüs, J. 2013. “Housing Privatization and Restitution”, in: Hegedüs, J., M. Lux and N. Teller, eds. *Social Housing in Transition Countries*. New York and London: Routledge.
- Janićijević, M. 1977. „Opšti metodološki pristup i socijalne osobenosti društvenih slojeva“, u: Popović, M. prir. *Društveni slojevi i društvena svest*. Beograd: Centar za sociološka istraživanja Instituta društvenih nauka.
- Lazić, M. 1994. *Sistem i slom*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. 2000. „Elite u postsocijalističkoj transformaciji srpskog društva“, u: Lazić, M. prir. *Račji hod: Srbija u transformacijskim procesima*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. i S. Cvejić. 2004. „Promene društvene strukture u Srbiji: slučaj blokirane postsocijalističke transformacije“, u: Milić, A. prir. *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*. Beograd: ISI FF.
- Lazić, M. 2007. „Vrednosne orijentacije političkih i ekonomskih elita u Srbiji“, u: Lutovac, Z. prir. *Političke stranke u Srbiji i Evropska unija*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Fakultet političkih nauka.

- Lazić, M. 2011. *Čekajući kapitalizam: nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*. Beograd: Službeni glasnik.
- Lazić, M. 2014. „Uvod“, u: Lazić, M. prir. *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. Beograd: ISI FF i Čigoja štampa.
- Manić, Ž. i A. Mirkov. 2014. „Materijalni položaj ekonomske elite“, u: Lazić, M. prir. *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. Beograd: ISI FF i Čigoja štampa.
- Petrović, M. 2004. „Stambeni položaj i stambene strategije domaćinstava u Srbiji“, u: Milić, A. prir. *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*. Beograd: ISI FF.
- Popović, M. prir. 1977. *Društveni slojevi i društvena svest*. Beograd: Centar za sociološka istraživanja Instituta društvenih nauka.
- Vujović, S. 1987. „Društvene nejednakosti u stanovanju“, u: Popović, M. prir. *Društvene nejednakosti: sociološko istraživanje u Beogradu*. Beograd: ISI FF.
- Vujović, S. 1991. „Stanovanje i društvene nejednakosti“, u: Popović, M. prir. *Srbija krajem osamdesetih: sociološko istraživanje društvenih nejednakosti i neusklađenosti*. Beograd: ISI FF.
- Vuletić, V. 2013. *Politička elita Srbije i EU*. Beograd: Klett.
- Zakon o Agenciji za borbu protiv korupcije, *Službeni glasnik RS*, br. 97/2008, 53/2010, 66/2011 – odluka US, 67/2013 – odluka US, 112/2013 – autentično tumačenje, 8/2015 – odluka US.
- Živković, M. 1968. „Primer segregacije u razvoju naših gradova“, *Sociologija*, No. 3: 37–58.

CIP - Каталогизacija у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.344.42(497.11)(082)
323(497.11)"1989/2015"(082)

POLITIČKA elita u Srbiji u periodu konsolidacije
kapitalističkog poretka / priredio Mladen Lazić. - Beograd :
Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta :
Čigoja štampa, 2016 (Beograd : Čigoja štampa). -
243 str. : graf. prikazi, tabele ; 24 cm

„Istraživanja na kojima su zasnovani tekstovi u ovoj studiji
rađena su u okviru projekta 'Izazovi nove društvene integracije u Srbiji:
koncepti i akteri' ... koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i
tehnološkog razvoja Republike Srbije" --> Predgovor. -
Tiraž 500. - Str. 7-8: Predgovor / Mladen Lazić. - Str. 9-25:
Uvod : Konsolidacija liberalno-demokratskog poretka i formiranje
nove političke elite u Srbiji / Mladen Lazić. - Str. 27-31: Dodatak :
karakteristike poduzorka političke elite / Anđelka Mirkov.
- Napomene i bibliografske reference uz radove. -
Bibliografija uz svaki rad.

ISBN 978-86-531-0260-9 (ČŠ)

a) Политичка елита - Социолошка истраживања -
Србија - Зборници b) Србија - Политичке прилике -
1989-2015 - Зборници
COBISS.SR-ID 226526476